

PHILOSOPHY OF RASHTRASANT TUKDOJI MAHARAJ IN REFERENCE TO THE NEW
NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 : AN ANALYTICAL STUDY

ORCID
Connecting Research
and Researchers

<https://orcid.org/0009-0003-43529->

<https://orcid.org/0009-0006-8524-4726>

DR. ASHA M. DHARASKAR - BHAVSAR

Ph.D. Supervisor,
Government College of Education, Akola

AJAY HARIBHAUJI ADIKANE

Research Scholar
adikaneajay@gmail.com

Received: 07.08.2024

Reviewed : 10.08.2024

Accepted: 11.08.2024

ABSTRACT

Maharashtra is a land of saints, with many revered figures emerging from this region. Vidarbha, a distinct part of Maharashtra, holds a unique place in this tradition. Maharashtra has a rich legacy of great leaders and social reformers. Many individuals have dedicated their lives to the upliftment and development of humanity, tirelessly advocating for the welfare of society through speech and writing. The literature of the saints is focused on the "welfare of the world." Saints like Sant Namdev, Sant Janabai, Sant Chokhamela, and the broader Sant tradition played a pivotal role in sustaining and advancing this body of work. In the later period, several social reformers spearheaded the Enlightenment Movement in India, with notable figures like Raja Ram Mohan Roy, Mahatma Gandhi, Mahatma Jyotiba Phule, and Dr. Babasaheb Ambedkar at the forefront. In the modern era, two saints from Vidarbha, Sant Gadgebaba and Rashtrasant Tukdoji Maharaj, continued this philosophical legacy. Rashtrasant Tukdoji Maharaj, in particular, dedicated his literary work to the betterment of society. To truly understand his philosophy, it is essential to first appreciate his remarkable personality.

KEY WORDS: Education, Philosophy, development

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानाचा चिकित्सक अभ्यास. सारांश

महाराष्ट्र ही संतांची भूमी आहे. या महाराष्ट्राच्या भूमीमध्ये अनेक संत जन्माला आले. विदर्भ हा वैशिष्टपूर्ण असा या महाराष्ट्राचाच एक भाग आहे. महाराष्ट्राला थोर महामानवांची, समाज सुधारकांची भक्कम परंपरा आहे. माणसाच्या उत्थानसाठी, त्याच्या विकासासाठी अनेकांनी आपली वाणी आणि लेखनी झिजविली आहे. अहोरात्र समाजाच्या कल्याणाचा विचार केला आहे. संतांचे साहित्य हे जगाच्या कल्याणा संतांच्या

विभूती यासारखे आहे. संत साहित्याची ही परंपरा चालविण्यास संत नामदेव, संत जनाबाई, संत चोखामेळा आणि एकूणच संत मेळ्याचाही मोलाचा वाटा आहे. या नंतरच्या काळात अनेक समाजसुधारकांनी भारतामध्ये प्रबोधन चळवळ राबविली. त्यामध्ये राजा राम मोहन रॉय, लोकहितवादी, महात्मा गांधी, महात्मा ज्योतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा प्राधान्याने समावेश करावा लागेल. या तत्ववेत्यांच्या विचारांचा वसा आणि वारसा चालविण्याचे काम महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशात जन्माला आलेल्या दोन आधुनिक संतांनी केले. ते संत म्हणजे वैराग्यमुर्ती संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी

महाराज यामधील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाज सुधारणेसाठीच साहित्य निर्मिती केली. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तत्वज्ञान अभ्यासण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा परीचय करून घेणे आवश्यक ठरते.

कलेकलेने चंद्र वाढावा तसा बाल माणिक वाढू लागला. माणिकदेव या जन्म नावाऐवजी गुरुदेव तुकड्या नावाचा प्रचारात आले. शाळेत घातलं तरी 'शाळा कोण करी जावे नदीच्या तीरी' असा प्रकार पण परिक्षेत मात्र पास. शिक्षणाकरिता वरखेड. यावली व चांदूरबाजार अशी त्रिस्थळी भ्रमंती त्यांना करावी लागली. कथा सांगणे, गणित सोडविणे व अभंग रचणे याची आवड त्यांना होती. ते कोणाचेही काम अपेक्षा न ठेवता करित असत. चांदूर बाजारच्या विमलानंद भारतीकडून छंद गायन, हनवती बुवाकडून खंजिरी नि सातळी कोतळीकर महाराजांकडून योगासन आदि गोष्टी त्यांनी सहज अवगत केल्या.

वंदनिय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी राष्ट्रवंदनेत केलेले दिसून येते.तारुण्याच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या मुली, बालीका अजूनही अशिक्षित आढळतात. एक चांगली माता सांस्कृतिक शिक्षकापेक्षाही श्रेष्ठ असू शकते आणि जर ती शिक्षित असेल तर तिचा फायदा होऊ शकतो. अर्थार्जन करणारी ही वैचारिक स्वातंत्र्य खरचं अनुभवते आहे का? हाही एक प्रश्नच आहे.भारतातील सर्व संतांनी स्त्रीयांच्या उद्धाराविषयीची उत्कट तळमळ आपल्या साहित्यातून व्यक्त केली आहे. महर्षि अण्णासाहेब कर्वे, स्वामी दयानंद सरस्वती, महात्मा फुले, स्वामी विवेकानंद, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज इ. थोर विचारवंतांचा स्त्री शिक्षण विषयक दृष्टीकोन अत्यंत शास्त्रशुद्ध प्रागतीक व पुरोगामी स्वरूपाचा आहे. संत कबीर म्हणतात, 'नारीको नींद' नहीं। नारी रतन की खान। इस नारीसे पैदा हुये। राम, कृष्ण, हनुमान।। स्त्रीला अबला समजून तिला विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवण्यात आले. वं. राष्ट्रसंताना भारतीय स्त्रीच्या या दुय्यम दर्जाबद्दल तिटकारा होता. स्त्रि आणि पुरुष हे

समान आहेत,भारतीय संस्कृती ही आईला गुरुपेक्षाही श्रेष्ठ मानते. तुकडोजींची या विषयीची ग्रामगीतेतील पुढील ओवी बोलकी आहे.

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी। तीच जगाते उधरी।

ऐसी वर्णिली मातेची थारी। शेक गुरुहूनिहि।'

राष्ट्रसंतांचे उद्गार पाहिले की महात्मा फुलेच्या स्त्री विषयीच्या मतांची आठवण होते. त्यांच्या मते या भूतलावर जेवढे काही जीव आहेत, ते सर्व समान आहेत. स्त्री मनुष्यास जन्म देत असल्यामुळे त्याचे पालनपोषण करण्याचे जिकरीचे काम ती करित असल्यामुळे ती निःसंशय श्रेष्ठ आहे असे गौरव उद्गार त्यांनी काढलेत.

मुख्य शब्द- नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तत्वज्ञान

तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील शैक्षणिक दृष्टीकोन:

1. समग्र शिक्षण:

तुकडोजी महाराजांनी सर्वांगीण शिक्षणावर, आध्यात्मिक, नैतिक आणि बौद्धिक विकासावर भर दिला. शिक्षणाने नुसते ज्ञान देऊ नये, हा विश्वास त्यांच्या साहित्यातून दिसून येतो. नैतिक मूल्ये आणि आध्यात्मिक वाढ देखील वाढवतात.तुकडोजी महाराजांच्या संकल्पनेनुसार सर्वांगीण शिक्षण म्हणजे केवळ शैक्षणिक शिक्षण किंवा विशिष्ट विषयातील ज्ञान संपादन करणे नव्हे. त्याऐवजी, हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाबद्दल आहे, ज्यामध्ये शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि आध्यात्मिक वाढ समाविष्ट आहे. हे व्यक्तीच्या क्षमतेचे संगोपन करणे आणि समाज आणि जगामध्ये त्यांची भूमिका समजून घेण्यास मदत करणे याबद्दल आहे.

शारीरिक विकास:

त्यांनी शारीरिक आरोग्य आणि तंदुरुस्तीच्या महत्वावर भर दिला. निरोगी शरीर हा निरोगी मन आणि आत्म्याचा पाया आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या शिकवणीने शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून शारीरिक क्रियाकलाप आणि खेळांना प्रोत्साहन दिले. सध्या केवळ

सैद्धांतिक उच्च शिक्षण पुरेसे नाही. भारताचा सर्वोत्कृष्ट सुपुत्र मेहनती, कष्टाळू, बलवान आणि सामर्थ्यवान असला पाहिजे.

“नुसते नको उच्च शिक्षण मी
अरे तो गेला मागेल युगी लपोना मी
आता वाहवा काष्टिक, बलवान मी
सुपुत्र भारताचा ॥

मानसिक विकास:

त्यांचे समग्र शिक्षण मॉडेल बौद्धिक वाढीवरही केंद्रित होते. गंभीर विचार, सर्जनशीलता आणि समस्या सोडवण्याच्या कौशल्यांना चालना देणाऱ्या अभ्यासक्रमाची त्यांनी विकिली केली. मनाला मुक्त करण्यासाठी आणि स्वतंत्र विचारांना चालना देण्यासाठी शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर त्यांचा विश्वास होता.

भावनिक विकास:

भावनिक बुद्धिमत्ता आणि सहानुभूती हे त्यांच्या समग्र शिक्षणाचे प्रमुख पैलू होते. विद्यार्थ्यांमध्ये भावनिक लवचिकता आणि समजूतदारपणा वाढवण्यावर त्यांचा विश्वास होता, त्यांना कृपेने आणि करुणेने जीवनातील आव्हाने हाताळण्यास सक्षम बनवण्यात आले.

अध्यात्मिक विकास:

अध्यात्म हा त्यांच्या शिकवणीचा आधारस्तंभ होता. त्यांचा असा विश्वास होता की वैयक्तिक विकासासाठी आणि परिपूर्ण जीवन जगण्यासाठी आध्यात्मिक वाढ आवश्यक आहे. त्यांच्या शिक्षणाच्या संकल्पनेत विद्यार्थ्यांना नैतिक मूल्ये, नैतिकता आणि नीतिमान जीवन जगण्याचे महत्त्व शिकवणे समाविष्ट होते.

सामाजिक विकास:

समाजाचे महत्त्व आणि सामाजिक जबाबदारी यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या समग्र शिक्षण मॉडेलने विद्यार्थ्यांना समाजातील त्यांची भूमिका समजून घेण्यासाठी आणि त्यांच्या समुदायासाठी सकारात्मक योगदान देण्यासाठी प्रोत्साहित केले. थोडक्यात, तुकडोजी

महाराजांची सर्वांगीण शिक्षणाची संकल्पना संपूर्ण व्यक्तीचे पालनपोषण करणारी आहे. त्यांची शैक्षणिक क्षमता हे विद्यार्थ्यांना केवळ परीक्षेसाठी नव्हे तर जीवनासाठी तयार करण्याविषयी आहे. त्यांची शिकवण शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना सारखीच प्रेरणा देत राहते आणि त्यांची सर्वांगीण शिक्षणाची संकल्पना जगभरातील अनेक शैक्षणिक प्रणाली आणि तत्त्वज्ञानांमध्ये समाविष्ट केली गेली आहे.

2. मूल्य-आधारित शिक्षण:

त्यांचे लेखन मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित करते. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने प्रामाणिकपणा, करुणा आणि निस्वार्थीपणा यांसारखे सद्गुण रुजवले पाहिजेत, ज्यामुळे जबाबदार नागरिक घडतात.

नैतिक मूल्यांवर भर:

त्यांचे साहित्य अनेकदा सत्य, अहिंसा आणि धार्मिकता या नैतिक मूल्यांच्या महत्त्वावर भर देते. त्यांचा असा विश्वास होता की ही मूल्ये शिक्षणाचा पाया असली पाहिजेत, कारण ती व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासात मदत करतात.

चारित्र्य जडणघडणीचे महत्त्व :

त्यांनी शिक्षणात चारित्र्य घडविण्याचे महत्त्व सांगितले. शिक्षणाने केवळ ज्ञानच नाही तर विद्यार्थ्यांचे चारित्र्यही घडवले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. शिस्त, आत्म-नियंत्रण आणि इतरांबद्दलचा आदर यासारख्या सद्गुणांचे महत्त्व त्यांच्या लेखनातून अनेकदा अधोरेखित होते.

सामाजिक जबाबदारी:

त्यांच्या साहित्यातूनही त्यांचा सामाजिक जबाबदारीच्या महत्त्वावरचा विश्वास दिसून येतो. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांची जाणीव ठेवण्यासाठी आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी कार्य करण्यास प्रोत्साहित करणाऱ्या शिक्षण पद्धतीचा त्यांनी पुरस्कार केला.

सुसंवाद आणि एकता:

त्यांचे साहित्य सुसंवाद आणि एकतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देते. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये एकता आणि परस्पर आदराची भावना वाढवली पाहिजे, त्यांची सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा सामाजिक पार्श्वभूमी काहीही असो. सक्तीने विकसित करणे हे शिक्षणाचे प्रमुख असावे लोकांमध्ये परस्पर सहकार्य वाढवण्याची जाणीव. सहकार्याच्या तीव्र भावनेशिवाय शिक्षणाला महत्त्व नाही.

**“सहकार्याची प्रबळ भावना मी
हेच शिक्षणाचं मुख्य सूत्र जाणा ।**

सहकार्यावाचोनि शिक्षा ।

महत्त्वा नाही !!”

थोडक्यात त्यांचे साहित्य हे मूल्याधारित शिक्षणाच्या अंतर्दृष्टीचा समृद्ध स्रोत आहे. त्यांच्या लेखनात नैतिक आणि नैतिक मूल्ये, चारित्र्य निर्माण, सामाजिक जबाबदारी, आध्यात्मिक विकास आणि शिक्षणातील सुसंवाद या महत्त्वावर भर दिला जातो. त्यांच्या शिकवणी भारतातील आणि त्यापलीकडे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान आणि पद्धतींना प्रेरणा देत आहेत.

3. सामाजिक जाणीव:

तुकडोजी महाराजांचे साहित्य सामाजिक जाणिवेला प्रोत्साहन देते, सामाजिक कल्याणासाठी योगदान देण्यास व्यक्तींना उद्युक्त करते. त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक बदलाचे साधन मानले, अशा शैक्षणिक व्यवस्थेचा पुरस्कार केला सामाजिक जबाबदारीला प्रोत्साहन देते. आपल्या साहित्यात, तुकडोजी महाराजांनी शैक्षणिक ज्ञानाच्या पलीकडे जाऊन नैतिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचा समावेश असलेल्या शिक्षणाची गरज अधोरेखित केली. हे महत्त्व त्यांनी सांगितले. चारित्र्य-निर्माण आणि करुणा, सहानुभूती आणि सामाजिक जबाबदारी यासारख्या सद्गुणांची लागवड. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने केवळ बौद्धिक विकासावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे असे नाही तर सामाजिक जाणीव असलेल्या आणि

समाजाच्या कल्याणासाठी सक्रियपणे योगदान देणाऱ्या व्यक्तींचे पालनपोषण करणे देखील आवश्यक आहे.

शिक्षण आणि जागृतीद्वारे उपेक्षित समुदायांचे उत्थान. तुकडोजी महाराजांचा असा विश्वास होता की शिक्षणामुळे व्यक्तींना दडपशाही व्यवस्थेला आव्हान देण्याचे आणि अधिक न्याय्य आणि न्याय्य समाजासाठी कार्य करण्यास सक्षम बनवू शकते. शिवाय, तुकडोजी महाराजांनी एकता आणि जातीय सलोखा वाढविण्यासाठी शिक्षणाच्या महत्त्वावर जोर दिला. त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षणाने आंतरधर्मीय संवाद, विविधतेचा आदर आणि विविध संस्कृती आणि परंपरा समजून घेण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे. त्यांच्या साहित्याने व्यक्तींना संकुचित सीमा ओलांडून मानवतेची व्यापक भावना स्वीकारण्यास प्रोत्साहित केले, अशा समाजाला प्रोत्साहन दिले जेथे लोक शांततेने एकत्र राहतात आणि सामान्य ध्येयांसाठी कार्य करतात.

तुकडोजी महाराजांनी शिक्षणातून सामाजिक जाणिवेची शिकवण आजही व्यक्ती आणि संस्थांना प्रेरणा देत आहे. सर्वसमावेशक शिक्षण, नैतिक मूल्ये आणि सामाजिक उत्तरदायित्वावर त्यांचा भर अधिक समावेशक आणि दयाळू समाज निर्माण करण्यासाठी चालू असलेल्या प्रयत्नांशी प्रतिध्वनित होतो. सामाजिक चेतना जागृत करणाऱ्या शिक्षणाचा प्रचार करून, त्यांचे साहित्य त्यांच्या समुदायावर आणि संपूर्ण जगावर सकारात्मक प्रभाव पाडू पाहणाऱ्या व्यक्तींसाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करते.

4. आजीवन शिक्षण:

त्यांचे साहित्य आजीवन शिकण्याच्या संकल्पनेवरही प्रकाश टाकते. त्यांचा असा विश्वास होता की शिकणे ही औपचारिक शिक्षणाच्या पलीकडे जाणारी निरंतर प्रक्रिया आहे, स्वयं-शिक्षणाच्या महत्त्वावर जोर देते आणि अनुभवात्मक शिक्षण. तुकडोजी महाराजांच्या मते, आजीवन शिक्षण ही एक सतत प्रक्रिया आहे जी व्यक्तींना त्यांची क्षितिजे विस्तृत करण्यास, गंभीर विचार कौशल्ये

विकसित करण्यास आणि समाजासाठी अर्थपूर्ण योगदान देण्यास सक्षम करते.

5. शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण:

तुकडोजी महाराजांनी शिक्षणाला सक्षमीकरणाचे साधन मानले. त्यांचे साहित्य समान शैक्षणिक संधींचे समर्थन करते, समाजातील उपेक्षित घटकांच्या उत्थानासाठी शिक्षणाच्या परिवर्तनीय शक्तीवर जोर देते, तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यात अनेकदा महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाच्या महत्त्वावर जोर देण्यात आला आहे. समाजाच्या प्रगतीसाठी महिलांचे शिक्षण महत्त्वाचे आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी पुरुष आणि स्त्रिया दोघांसाठी समान शैक्षणिक संधींची वकिली केली, कारण त्यांचा असा विश्वास होता की शिक्षित स्त्रिया त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या सुधारणेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकतात.

“मुलास विविधा उच्छा ज्ञान द्यावे ।

तैसेचि मुलेंना शिकावावें मी

हेलसांड करू नये हे जाणावे मी

समजाणे ॥”

एकंदरीत, तुकडोजी महाराजांचे साहित्य व्यक्ती आणि समाजाला सक्षम बनवण्यासाठी शिक्षणाच्या परिवर्तनीय शक्तीवर भर देते. त्यांचे लेखन लोकांना ज्ञान मिळविण्यासाठी, सामाजिक नियमांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करण्यासाठी आणि अधिक न्याय्य आणि न्याय्य जग निर्माण करण्याच्या दिशेने कार्य करण्यास प्रेरित करते. आपल्या शिकवणीद्वारे, ते पिढ्यांना वैयक्तिक वाढ, सामाजिक प्रगती आणि राष्ट्रीय विकासाचे साधन म्हणून शिक्षण स्वीकारण्याची प्रेरणा देत आहेत.

संशोधन निबंध विषय

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानाचा चिकित्सक अभ्यास.

संशोधन निबंध विषयाची उद्दीष्टे -

1. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानाचा सहसंबंध अभ्यासणे.
2. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संदर्भात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विचारकार्याच्या विविध पैलूंचा शोध घेणे.
3. सध्याच्या परिस्थितीत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानातील मुल्यांची नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या अनुषंगाने उपयुक्तता अभ्यासणे.

संशोधन निबंध विषयाची परिकल्पना

1. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या अनुषंगाने शिक्षणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानचे प्रतिबिंब उमटल्यास शिक्षण क्षेत्रामध्ये सकारात्मक बदल घडून येतील.

व्याप्ती व मर्यादा

1. प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती ही राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानपुरती संबंधित आहे.
2. प्रस्तुत संशोधनात नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत शिक्षणाच्या संदर्भात अभ्यास करण्यात आला आहे.
3. प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती ही अमरावती विभागातील (अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ व वाशिम) या जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळांपुरती संबंधित आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यात 'सर्वांगिण व्यक्तिमत्व विकास', ही संकल्पना अंतर्भूत आहे.
2. सद्यस्थितीत सामाजिक प्रदूषणाला रोखण्यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे तत्वज्ञान उपयुक्त ठरते.
3. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानातून विद्यार्थी जीवनात सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण होते.
4. वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय स्तरावर नैतिक मुल्यांची जपवणूक करण्यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानाची नितांत गरज आहे.

5. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानतून मूल्यशिक्षणाची योजना अभिव्यक्त होते.

6. अंधश्रद्धा निर्मूलनसाठी व शारिरीक, मानसिक आरोग्य सुदृढ ठेवण्यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या तत्वज्ञानची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज - मेरी जीवनयात्रा, श्री गुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम, तृतीय संस्करण 2005, पृष्ठ क्र. 4

2. राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज - माझी आत्मकथा, श्री गुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम प्रकाशन गीताजयंती 2009 पृष्ठ क्र. 3

3. राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज - मेरी जीवन यात्रा, श्री गुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम, तृतीय संस्करण 2005, पृष्ठ क्र. 5

4. बेलूरकर, रा.मो. - युगप्रवर्तक राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज" ग्रामगीताचार्य, श्री तुकडोजी प्रकाशन श्री क्षेत्र वरखेड अमरावती, षष्टमावृत्ती 2012 पृष्ठ क्र. 26.

5. राष्ट्रसंत श्री. तुकडोजी महाराज - माझी आत्मकथा, श्री गुरुदेव प्रकाशन गुरुकुंज आश्रम प्रकाशन गीताजयंती 2009 पृष्ठ क्र. 3